

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

МОГИЛА СКІФСЬКОГО ВОЇНА З СВІТЛОВОДСЬКА

Стаття присвячена публікації комплексу ґрунтового поховання 128 із Світловодського могильника на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Захоронення зрілого чоловіка супроводжувалося списом, пряжкою, сагайдачним набором та заупокійною їжею з ножами та, вірогідно, гривнею. Поховання датується IV ст. до н.е., й належить рядовому представнику місцевої общини.

Ключові слова: скіфський час, поховання, ґрунтовий могильник, озброєння.

Племенам скіфського часу в Північному Причорномор'ї був властивий, насамперед, курганний обряд поховання. Разом з цим, масштабні дослідження другої половини ХХ ст. дали нам й чималу кількість ґрунтових захоронень. Масштабністю відрізнявся Світловодський могильник, відкритий на самому півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу на захід від м. Світловодськ Кіровоградської області. Відкритий 1975 р, він досліджувався з перервами до 1990 р експедицією Кіровоградського державного педагогічного інституту під керівництвом Н. М. Бокій, а в останні роки – І. А. Козир. За цей час тут досліджено понад півтори сотні ґрунтових могил та півдесятка курганів скіфського часу. Некрополь почав функціонувати ще на початку середньоскіфського часу: в II половині VI – I чверті V ст. до н. е. Втім, абсолютна більшість поховань відноситься до IV ст. до н. е.

Сьогодні Світловодський могильник – наймасштабніший з досліджених ґрунтових некрополів в Європейській Скіфії. За кількістю поховань він поступається лише знаменитій Мамай-Горі в Нижньому Подніпров'ї. Втім, автори розкопок останнього некрополя вважають, що в давнину могили тут все ж були перекриті насипами, що в ряді випадків підтверджується наявністю навколокурганних ровиків [2; 3; 4]. За фактом наявності в могильнику як ґрунтових поховань, так й курганів (при чисельному домінуванні перших) світловодська пам'ятка виявляє близькість із низкою одночасових могильників: з розташованим в цьому ж регіоні Чорноліським могильником [36, с. 125], з некрополями в Миколаївці в Нижньому Подністров'ї [20, с. 139], І Благовіщенським на Нижньому Дніпрі [7, с. 26; 31, с. 63-72].

Захоронення 128 досліджувалось у 1985 році. Воно було здійснене в прямокутній ямі, зорієнтованій довгою віссю за лінією захід – південний захід – схід – північний схід. Могила завдовжки 2,5 м, завширшки 1,6 м, завглибшки 2,5 м. Скелет чоловіка 60-ти років лежав випростано на спині, головою на захід – південний захід. Справа, на відстані 0,2 м за головою небіжчика, розчищено залізний наконечник дротика (1). Біля правого плеча лежала залізна пряжка (2). У районі грудної клітини виявлено фрагменти залізних стержнів, можливо, від гривни, що розклалась (3). Біля лівого стегна знаходились рештки сагайдака з 19 бронзовими та 5 кістяними наконечниками стріл (4) й залізним ножом (5) поруч. Тут ж лежала й залізна ворворка (6). Зліва від кістяка, на відстані 10 см від лівого плеча, вздовж північної стінки ями, лежала заупокійна їжа: кістки від боку корови (ребра з передньою ногою та лопаткою). Поруч з нею був ще один залізний ніж з дерев'яною ручкою, яка розпалась (7).

1. Залізний наконечник дротика з масивною втулкою (рис. 2, 1). Перо характерне трикутне, асиметричне, з опущеними кінцями лопатей, які утворюють «жальця». Довжина предмету 32,5 см.

2. Пряжка залізна кругла з овальною в перетині рухомою голкою-фіксатором (рис. 2, 2). Діаметр – 8,4 см. На одній зі сторін збереглись відбитки тканини (рис. 2, 2а).

3. У фондах музею збереглись фрагменти залізного стержню. Два з них – з грибоподібними шапочками на кінцях (рис. 2, 6). Можливо вони належали гривні, що розпалась.

4. Набір втульчастих наконечників стріл залишився на місці, де колись було покладено сагайдак.

А. Наконечники стріл бронзові, трьохлопатеві, з виступаючою втулкою та трикутною голівкою, кінці лопатей якої звисають й утворюють жальця. Довжина – 3,7-4,6 см. Всього виявлено 19 предметів (рис. 2, 7-11).

Б. Наконечники стріл кістяні кулеподібні, з рівною основою та заповіреною поверхнею (5 екземплярів). Довжина – 3-3,5 см (рис. 2, 13-16).

У фондах музею до поховання також приписано бронзовий трьохгранний деформований наконечник з прихованою втулкою (рис. 2, 12).

5. Ніж залізний з кістяним руків'ям (рис. 2, 4). Широке лезо з горбатою спинкою в перетині – трикутне. Його кінець обламано. Ручка кріпилась на черешок 4 залізними заклепками. Довжина ножа – 19,1 см, ширина леза – 2,4 см, ширина ручки – 2,1 см.

6. Ворворка залізна зрізаноконічної форми, з круглими основами. Діаметр – 1,5 см, висота – 1,1 см.

7. Ніж залізний (рис. 2, 5). Дерев'яна ручка, що кріпилась заклепкою, не збереглась. Спинка леза вигнута, ріжуча частина була прямою, але в центрі видно сліди спрацьованості. Довжина предмета – 9,5 см.

Переходячи до характеристики поховального обряду комплексу, зазначимо, що в Дніпровському Правобережному Лісостепу в IV ст. до н. е. ями становлять понад 40% всіх поховань. З них третину складають прості прямокутні ями [16, с. 42, 43, табл. 8]. У Степу в цей час їх також близько третини від загальної кількості [28, с. 94, табл. I]. Одиночні захоронення в пізньоскіфський період переважають й у Степовій Скіфії, де вони складають 79%, й у Правобережному Лісостепу [28, с. 100, табл. I; 16, с. 47]. Випростане на спині, головою на захід положення кістяка є панівним і в Степу [28, с. 101, 103], й у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [16, с. 43, 47].

Заупокійна їжа в Правобережному Лісостепу трапилась в 70% могил. Найчастіше це м'ясо корови [16, с. 43]. У Степовій Скіфії цей відсоток нижчий – 43,5% [28, с. 116].

Серед інвентарю захоронення виділяються предмети озброєння.

Бронзові трьохлопатові стріли з втулкою, що виступає, та трикутною голівкою, опущені кінці лопатей якої утворюють шипи, широко розповсюджені в I-IV чвертях V ст. до н. е. [30, рис. 11, 16, 17, 20, 21, 26; 12, 1-12, 24, 25, 27; 13, 7, 31, 32]. Продовжують вони використовуватись й у IV ст. до н. е. Особливо багато їх у Північнопричорноморському Степу [21, рис. 18, е; 9, рис. 4, 7; 26, рис. 35, 5; 1, рис. 64, 29]. Немало знахідок походить й з Східноєвропейського Лісостепу [29, табл. 34, 61-63, 67, 68, 70-73, 76, 78-83; 35, рис. 31, 6; 34, 7; 11, рис. 13, 15; 38, рис. 14, 7].

Трьохгранні стріли з прихованою втулкою та рівною основою з'являються ще в V ст. до н. е. [29, табл. 35, 220, 267, 270, 271; 8, табл. 6, 7; 11, 22]. Однак найбільш поширені вони вже в IV ст. до н. е. [29, с. 47]. Найбільш масові вони в Степовій Скіфії [25, рис. 105, 3; 6, рис. 2, 8, 9; 27, рис. 1 і др.]. Не рідкі їх знахідки в цей час й у Причорноморському Лісостепу [8, табл. 5, 29; 10, 7; 16, 4; 39, рис. 6, 45; 33, рис. 12, 5].

Кістяні кулеподібні вістря до стріл з'являються ще в ранньоскіфську епоху [13, табл. II, 25, 26; 15, рис. 26, 4], й продовжують побутовати до кінця скіфського періоду. У IV ст. до н. е. вони найбільш характерні для степового регіону [37, рис. 1, 14; 6, рис. 2, 1]. УЦ той час як у Дніпровському Лісостепу в цей період їх не надто багато [29, с. 48, рис. 34, 315-317].

Дротики найбільш характерні для IV ст. до н. е., хоча з'являються дещо раніше [19, с. 44, 45].

Кругла пряжка з рухомих язичком фіксатором відноситься до рідких у Скіфії виробів. Сьогодні відомо майже чотири десятки таких артефактів, що дещо різняться за оформленням. Виділяються предмети з дорогоцінних металів із зооморфними кінцями з курганів 29/21 біля Мастогино [17, табл. 35, 13] й 11 (ВУАК) групи Частих [12, рис. 35]. Найбільш масові вироби з петельками на кінцях кільця [12, с. 13, 14, 39, 40, рис. 3; 29; 18, с. 19, рис. 2, 10; 32, с. 197, рис. 50, 7; 33, с. 87, 99, 107, 109; рис. 26, 11; 32, 7; 38, 19; 40, 9]. До нашої ж пряжки найбільш близькі кільця з курганів 1 поблизу Дуровки [32, с. 183, рис. 11, 8] та 5 Ближньостоянівського могильника [5, с. 163, рис. 2, 4]. Вони можуть бути віднесені до типу 3, групи 1, яка датується IV ст. до н. е. [24, с. 44]. Такі вироби супроводжували представників різних соціальних груп: від поховання «цариці» в Товстій Могилі, до рядових, як у нашому випадку, захоронень. Вони супроводжували і чоловіків, і жінок. Різноманітним було й їх використання: у одязі, португелі, спорядженні коня, як застібка сагайдаку тощо [24, с. 46-49]. Найбільш схоже положення в похованні до світловодської пряжки займають дві сюльгами з бокової катакомби Товстої Могили [25, с. 101, 102, 123, 196; рис. 87, 24, 106, 6]. Тут їх розміщено зліва від небіжчиці в головах і біля ніг (рис. 3). Визначити їх функцію досить непросто. Б. М. Мозолевський припускав, що вони могли належати до покривала. Однак, у такому разі не зовсім зрозуміло, що ж вони кріпили на цьому покривалі, якщо тільки не були своєрідними амулетами. Можливо, похована була накрита впоперек розгорнутим плащем чи накидкою, а пряжки, що були обабіч біля ворота, опинилися біля голови й ніг небіжчиці? Схоже положення сюльгами в Світловодську могло б підтверджувати таку версію. Але плащ у цьому разі мав би лежати вже поздовжньо. Відбитки тканини на одному боці пряжки теж говорять на користь такого припущення.

Залізні ножі з кістяним руків'ям поширюються з середньоскіфського етапу [29, с. 26]. Типові вони й для IV ст. до н. е. [29, рис. 17, 9, 11-14; 14, рис. 2, 5]. Ножі з дерев'яною ручкою існували в Північному Причорномор'ї протягом всього скіфського періоду [10, рис. 88, 1-3, 17, 18, 20; 22, рис. 2, 1, 2].

Зрізаноконічні ворворки з заліза з'являються ще в келермеський час. Втім найчастіше вони трапляються в V-IV ст. до н. е. [23, с. 97].

За типами наконечників стріл поховання може датуватися IV ст. до н. е. Похований в ньому чоловік відносився до рядового прошарку населення Скіфії. Втім, у небагатій общині, що залишила Світловодський могильник, судячи з інвентарю, він був впливовим членом роду.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеев А. Ю. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К.: Наукова думка, 1991. – 431 с.
2. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух. – Запорожье, 2001. – Кн. II. – 282 с.
3. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. – Запорожье, 1999. – Кн. I. – 231 с.
4. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. – Запорожье, 2004. – Кн. III. – 201 с.
5. Березуцкий В. Д. Курганы скифского времени у села Ближнее Стояново / В. Д. Березуцкий // Археологические исследования Высшей педагогической школы. – Воронеж, 1996. – С. 162-180.
6. Бессонова С. С. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана / С. С. Бессонова // Скифские древности. – К., 1973. – С. 243-252.
7. Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища / О. В. Бодянский // НА ІА НАНУ. – 1977/98. – 28 с.
8. Галанина Л. К. Скифские древности Приднепровья / Л. К. Галанина // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
9. Гребенников Ю. С. Курганы скифской знати в Поингулье / Ю. С. Гребенников // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К., 1987. – С. 149-158.
10. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – Київ, 2010. – 285 с.
11. Гречко Д. С. Гришковский могильник скифов на Харьковщине / Д. С. Гречко, А. В. Шелехань. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 196 с.
12. Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910-1915 гг.) / С. Н. Замятин // СА. – 1946. – № VIII. – С. 9-50.
13. Іллінська В. А. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії / В. А. Іллінська // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 196-212.
14. Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел / В. А. Ильинская // СА. – 1957. – Т. XXVII. – С. 232-249.
15. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – Киев, 1981. – 159 с.
16. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К.: Наукова думка, 1989. – 333 с.
17. Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону / П. Д. Либеров // САИ. – 1965. – Вып. Д. 1-31. – 103 с.
18. Манцевич А. П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // АСТЭ. – 1973. – Вып. 15. – С. 12-46.
19. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д 1-4. – 91 с.
20. Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка / А. И. Мелюкова. – М.: Наука, 1975. – 259 с.
21. Мелюкова А. И. Краснокутский курган / А. И. Мелюкова. – М.: Наука, 1981. – 112 с.
22. Меркулов А. Н. Железные ножи Среднедонской культуры скифского времени / А. Н. Меркулов // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2011. – С.185-196.
23. Могилев О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилев. – К.; Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
24. Могилев О. Д. Про один із різновидів пражок скіфського часу / О. Д. Могилев // Археологія. – 2016. – №2. – С. 38-57.
25. Мозолевський Б. М. Товста Могила / Б. М. Мозолевський. – К.: Наукова думка, 1979. – 252 с.
26. Мозолевский Б. Н. Скифский царский курган Желтокаменка / Б. Н. Мозолевский // Древности Степной Скифии. – К., 1982.
27. Мурзін В. Ю. Зброя з Бердянського кургану / В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко // Археологія. – 1998. – №3. – С. 103-112.
28. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н. э.) / В. С. Ольховский. – М., 1991. – 256 с.

29. Петренко В. Г. Правобережжя Середнього Придніпров'я в V-III вв. до н. е. / В. Г. Петренко // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
30. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. – 1987. – №59. – С. 17-36.
31. Попандопуло З. Х. Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А.В. Бодянского) / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2012. – №12. – С. 63-72.
32. Пузикова А. И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов) / А. И. Пузикова. – М.: Индирик, 2001. – 271 с.
33. Савченко Е. И. Могильник скифского времени «Терновое I – Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) / А. И. Пузикова // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. – М., 2001. – С. 53-143.
34. Савченко Е. И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону / Е. И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001-2003 гг. – М., 2004. – С. 151-257.
35. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – К., 1997. – 173 с.
36. Тереножкін О. І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / О. І. Тереножкін // Археологія. – 1952. – Т. VII – С. 110-135.
37. Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы / Е. В. Черненко // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 152-173.
38. Шевченко А. А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону / А. А. Шевченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – М., 2009. – С. 26-111.
39. Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности. – Харьков, 1994. – С. 102-106.

Перелік умовних скорочень

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

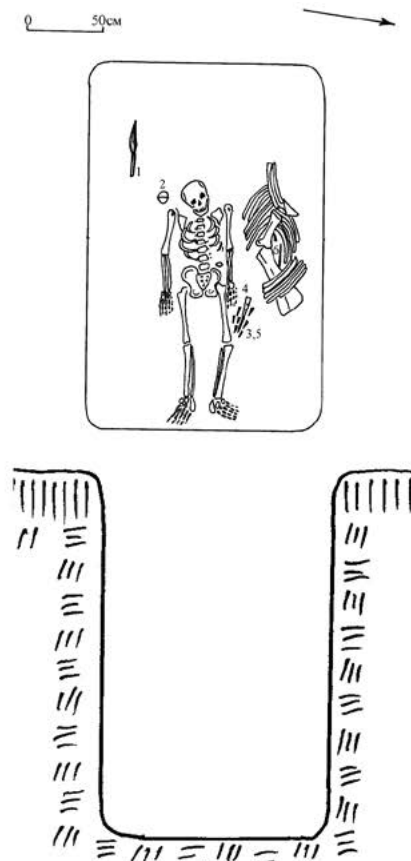

Рис. 1. Світловодськ, поховання 128, план.

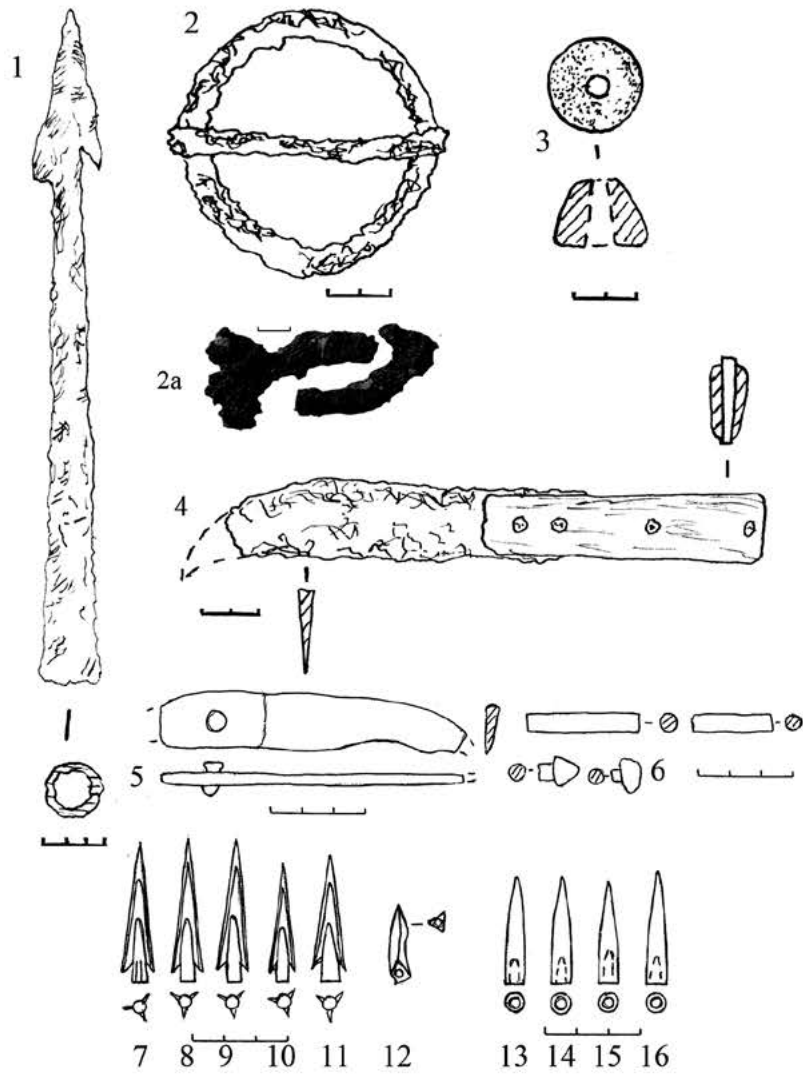

Рис. 2. Знахідки з могили 128 в Світловодську.

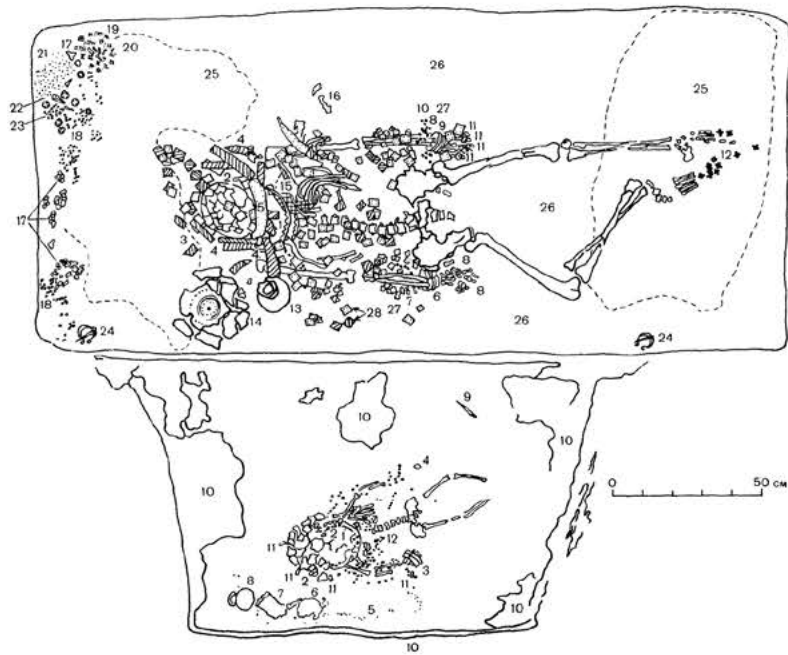

Рис. 3. Пряжки (№24) в похованні Товстої Могили (по Б.М. Мозолецькому).